

Migracijski potencijal mladih - slučaj Vareša

Palajsa, Dora

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:163956>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-04**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJ

Sveučilište u Zadru

Odjel za sociologiju

Diplomski sveučilišni studij sociologije (dvopredmetni)

Dora Palajsa

Migracijski potencijal mladih – slučaj Vareša

Diplomski rad

Zadar, 2018.

Sveučilište u Zadru
Odjel za sociologiju
Diplomski sveučilišni studij sociologije (dvopredmetni)

Migracijski potencijal mladih – slučaj Vareša

Diplomski rad

Student/ica:

Dora Palajsa

Mentor:

Dr. sc. Vjeran Katunarić

Zadar, 2018.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Dora Palajsa**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Migracijski potencijal mladih – slučaj Vareša** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 20. rujan 2018.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Ciljevi i svrha istraživanja.....	2
3. Mladi i migracije	3
3.1. Tijek migracija u BiH od 1990ih.....	3
3.2. Migracije u 21. stoljeću.....	7
3.3. Mladi kao društvena kategorija	9
3.4. Mladi u BiH.....	11
4. Istraživačka pitanja	13
5. Metodologija	14
6. Rezultati i rasprava	17
6.1. Ratne migracije.....	17
6.2. Mladi migranti.....	20
6.3. Mladi povratnici u Vareš.....	24
7. Zaključak.....	27
8. Prilozi.....	31
9. Literatura.....	34

Migracijski potencijal mladih – slučaj Vareša

Sažetak: U razdoblju nakon Drugog svjetskog rata dolazi do povećanja stope migracija, dobrovoljnih i prisilnih, te počinju sve češća znanstvena i akademska promišljanja istih. Sličan se trend pojavljuje i u zemljama bivše Jugoslavije, pogotovo nakon rata 1990ih godina, kada brojno stanovništvo emigrira u druga mjesta unutar zemlje ili izvan granica, od kojih se mnogi ne vraćaju. U radu se problematiziraju migracije triju skupina sugovornika iz Vareša: onih migriranih tijekom rata, onih koji trenutno migriraju, te onih koji su se, nakon migriranja, odlučili na povratak u lokalnu zajednicu. Njihova se iskustva tumače kroz teorijski model *push* i *pull* faktora te se konstatiraju specifični faktori koji utječu na odluku o migraciji. Kao ključni *push* faktori ističu se ekonomska i socijalna motivacija, dok se kao ključni *pull* faktori pokazuju socijalna i kulturna motivacija, kao i privrženost domu i obitelji.

Ključne riječi: migracije, mladi, Vareš, Bosna i Hercegovina

Migration potential of young people – the Vareš case

Abstract: After the Second World War, the rate of migrations has increased, both voluntary and those by force, and these are beginning to be more interesting to scientific and academic thought. A similar trend appears in countries of the former Yugoslavia, especially after the war in 1990s, when a great number of population was forced to migrate, both inside and outside the country, and many of them never returned. This paper problematizes migration of three groups of interlocutors from Vareš: those who migrated during the war, those who are migrating at the moment and those who, after migrating, decided to return to their local community. Their experiences are explained through a *push* and *pull* theory base, and specific factors that influence their decision to migrate are concluded. As key *push* factors arise economic and social motivation, whereas key *pull* factors are social and cultural motivation, as well as attachment to the home and family.

Key words: migration, youth, Vareš, Bosnia and Herzegovina

1. Uvod

Jedna od tema kojom smo svakodnevno okruženi, može se reći i „bombardirani“, jest tema migracija. Uz pojam migracije se, tako, često dodaje i pojam mladih, uz vječne ilustracije prepunih kolodvora raznih hrvatskih mjesta, otkuda mladi odlaze u ostale europske zemlje u potrazi za boljim mogućnostima i perspektivnijom budućnosti. Ovo nije pojava samo u Hrvatskoj, sve je češća i u ostalim zemljama bivše Jugoslavije, koje su nakon raspada bivše države na neki način ostale opustošene te mladima danas pružaju sve manje mogućnosti. Ovakve prilike rezultiraju željom za odlaskom, pri čemu važnu ulogu igraju tzv. *push* i *pull* faktori, odnosno obilježja mjesta podrijetla i željene destinacije, koja odbijaju, odnosno privlače mlade (prema Organišćak-Krzykowska, 2017, Ramos i Suriñach, 2016).

Prva razmatranja migracija se pojavljuju u ratnim periodima, kada dolazi do prisilnih migracija. Nakon Drugog svjetskog rata migracije su bile visoko kontrolirane, a uglavnom su u njima sudjelovali ljudi koji su tražili azil i zaposlenje u drugim zemljama. U ovom kontekstu se pojavljuju i zakonske regulacije ovakvih tipova migracija, kao što su duljina ostanka i slični detalji. Nadalje, fokusirajući se više na Bosnu i Hercegovinu, tijekom rata 1990ih godina uslijedile su prisilne migracije ljudi iz ratom pogođenih područja, uglavnom u mjesta u BiH koja su bila „mirnija“ ili u susjedne zemlje, u rijetkim slučajevima ostale europske zemlje. U ovom periodu je oko milijun stanovnika emigriralo unutar granica, a više od milijuna izvan BiH, no nakon potpisivanja Daytonskog sporazuma vratilo ih se oko 900 000 (Ibreljić et al., 2006). Povratnici se suočavaju sa mnogim problemima na ekonomskoj i socijalnoj razini, ali i onoj kulturološkoj.

Društvena skupina mladih je sklonija migracijama od ostalih društvenih skupina. Razlog tome je uglavnom lošija socioekonomska situacija sredine u kojoj žive, što predstavlja ključni *push* faktor, dok su njihove poželjne destinacije suprotnih karakteristika. Obzirom da je Vareš lokalna sredina u ovom istraživanju, slijedi nekoliko ključnih informacija.

Vareš je grad u središnjoj Bosni i Hercegovini, smješten nedaleko Sarajeva. U vjerojatno prvoj etnografiji Vareša, opisuje ga Mijo Žuljić, koji je sredinom 19. stoljeća prikupljao građu o narodnom životu i običajima vareškog kraja, prema uputama Antuna Radića, a kroz petnaest godina. Njegov je rad rezultirao rukopisom, dugim nešto više od dvije tisuće stranica, koji je pohranjen u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti, a na samom

njegovom početku Žuljić opisuje Vareš: „Gragja je iz Vareša u Bosni, okružju sarajevskom, kotaru visočkom, općina Vareš.“ (Žuljić, 1880¹: str. 1).

Važno je istaknuti da je Žuljićev rukopis prvi koji opisuje život i običaje ovoga kraja. Žuljić donosi opis Vareša na prijelazu 19. u 20. stoljeće, te donosi podatke o stanovništvu Vareša krajem 19. stoljeća, kada je tamo živjelo 1856 ljudi, od čega 967 muškaraca i 889 žena, a većina je stanovništva bila katoličke vjeroispovijesti (njih 1474). Prema popisu iz 2013. godine, u gradu Varešu živi 3117 stanovnika, a u općini 9556. Zanimljivo je uočiti tranziciju i promjene koje su se dogodile u etničkom sastavu stanovništva nakon završetka rata, kao i promjene u strukturi stanovništva u pogledu dobi te djelatnosti.

U ovom će se radu analizirati situacije Varešana, pri čemu će sugovornici biti podijeljeni u tri skupine: **1. one koji su migrirali tijekom rata, 2. one koji su trenutno u procesu migracije te 3. oni koji su bili migrirali, no vratili su se u lokalnu zajednicu.** Kroz pitanja o razlozima za migriranje ili ostanak, kao i opis svakodnevnih situacija i problema s kojima se sugovornici suočavaju, bit će prikazani njihovi motivi za migracije ili njihov izostanak, te će se pokušati objasniti trenutna socioekonomska situacija Vareša, odnosno Bosne i Hercegovine.

2. Ciljevi i svrha istraživanja

Cilj ovog istraživanja jest pružiti dublji uvid u svakodnevicu Varešana, sa većim naglaskom na migracije i društvenu skupinu mladih. U tom smislu, kroz teorijski model *push* i *pull* faktora, pokušat će se prikazati koji su faktori koji utječu na odluku za migriranjem, kao i za ostankom u Varešu.

---

¹ Navedena jedinica literature je rukopis koji je pohranjen u HAZU, te još uvijek nije objavljen. Navedena godina je godina u kojoj je rukopis napisan, te treba nadodati inventarni broj rukopisa.

3. Mladi i migracije

3.1. Tijek migracija u BiH od 1990ih

U medijskim prikazima migracija neki od razloga za iseljavanje su visoke stope nezaposlenosti, nemogućnost zaposlenja i poboljšanja životnih mogućnosti², a istovremeno ih u drugim zemljama privlače bolje mogućnosti i potencijalno bolji životni standard³. Naličje ove situacije se iščitava u stavovima da imigracije postaju ekonomski isplative, dok emigracije ubrzavaju krizu na tržištu rada (Zimmermann, 1995). Migranti i njihov rad su ekonomski korisni za zemlje imigracije, jer oni uglavnom predstavljaju jeftiniju radnu snagu te doprinose cjelokupnoj ekonomiji države, dok u zemlji podrijetla migranata dolazi do krize na tržištu rada jer se smanjuje broj radno aktivnih i sposobnih ljudi, što utječe i na druge segmente života, kao što su socijalni i zdravstveni sustavi. U članku *European Migration: Push and Pull*, Klaus F. Zimmermann (1995) istražuje trendove u migracijama u poratnoj Europi, kao i imigrantske politike koje tada nastaju. Važnima su se pokazale lančane etničke migracije⁴, bilo da ih sačinjavaju obitelji ili druge veze. Vremenom dolazi do slabljenja važnosti imigracija, te one bivaju zamijenjene emigracijama.

Nakon Drugog svjetskog rata, migrantima su se smatrali uglavnom oni koji su tražili azil i zaposlenje u drugim zemljama, što se smatralo korisnim za zemlje u koje su dolazili. U ovim situacijama se pokazalo kako etnički i strukturalni uzorci migracija različiti u zemljama u koje migranti dolaze, kao što se razlikuju i zakonske regulative koje im se nameću. Ulazak stranih državljana u pojedine zemlje je tako određen zakonima te zemlje, te je potrebna i podrška parlamenta. Na *pull* migracije tako utječu svi unutarnji faktori potražnje koji potiču migracije, dok svi unutarnji ili vanjski faktori koji utječu na ponudu se smatraju dijelom *push* migracije (Zimmermann, 1995: 314-315). Migracije nakon Drugog svjetskog rata su visoko kontrolirane, a mogu se objašnjavati u kontekstu *push-pull* koncepta. Periodi ratne prilagodbe, ograničene migracije i raspada socijalizma svakako su obilježili emigracije. Ipak, emigracije nisu oštetile zemlje primateljice unatoč visokim stopama nezaposlenosti sa kojima dolaze (Zimmermann, 1995).

---

² *Push* migracije

³ *Pull* migracije

⁴ Pojam lančanih etničkih migracija se uglavnom koristi u opisivanju migracija koje su uslijedile nakon Drugog svjetskog rata. Odnosi se na razvoj migracija, uglavnom onih u inozemstvo, kada su prvo odlazili muškarci, kao glave obitelji, a njih bi često slijedili ostali članovi njihove obitelji, prvenstveno žene i djeca. Do istoga dolazi i sa migriranjem nekoliko obitelji koje su rodbinski povezane (npr. obitelji nekoliko braće), ali i grupa prijatelja i poznanika koji dijele neke zajedničke interese i pozadine (npr. etnička pripadnost, religijsko opredjeljenje, kulturološke karakteristike) (prema Zimmermann, 1995).

Također, zemlje primateljice se uglavnom razvrstavaju prema nekoliko kriterija, a uglavnom se može jasno razlučiti koje zemlje najviše privlače pojedine državljane. Primjerice, Francuska je tradicionalno privlačila migrante iz Afrike, dok je Njemačka bila privlačna za Turke i ljude iz zemalja bivše Jugoslavije, gdje i danas odlaze u velikom broju. Njemačka je tako postala zemlja koja je privlačila najviše migranata, čak jednak broj kao Francuska i Ujedinjeno Kraljevstvo zajedno (Zimmermann, 1995). Migracije iz zemalja koje su susjedne zemljama Europske Unije su tako snažno obilježene geografskom blizinom, snažnim političkim, ekonomskim ili kolonijalnim vezama (Ramos i Surinach, 2016). Naravno, danas je teško predvidjeti u kojem smjeru će se kretati europske migracije, upravo zbog ekonomskih promjena i razvoja, ali i političke (ne)stabilnosti pojedinih područja. Ipak, razlike u ekonomskim uvjetima života neće nužno nestati ako se migracije prekinu, suprotno uobičajenom mišljenju javnosti. U javnom mnijenju prevladava stav kako će se ekonomska i društvena situacija poboljšati ukoliko se pojavi veći broj novih radnih mjesta kako mladi ne bi trebali migrirati. Radi se o medijskoj konstrukciji zbilje, budući da nije izvjesno bi li to uistinu bilo dovoljno, da se zaustavi odlazak.

Velik je broj radova koji tematiziraju migracije i njihove razloge, poticaje, posljedice i populacije koje obuhvaćaju. Za potrebe ovoga rada valja naznačiti neka istraživačka zapažanja. Rabia Ali i Lawrence Lifschultz svoj rad *Why Bosnia?*(1994) započinju citatom Danila Kiša, koji je Bosnu opisao kao „egzotičnu zemlju u srcu Europe“, a koja je multinacionalna, multikulturalna, multireligijska, sa bogatom baštinom koja je nastala kao mješavina mnogih kultura i civilizacija (Ali i Lifschultz, 1994). Ovako opisana zemlja, osim što izgleda idilično, asocira i na potencijalne probleme koji mogu nastati u odnosima između različitih grupa koje u ovoj državi žive, koji rezultiraju napetostima i netolerancijom.

Bosna i Hercegovina je poznata kao zemlja sa dinamičnim demografskim razvojem. 1990ih je uzrok ovakvom procesu bilo ratno stanje u kojem se zemlja nalazila, u početku i zbog ekonomskih razloga, a kasnije, sve više i češće, zbog političkih razloga. Između 1992. i 1995. oko 2.2 milijuna stanovnika je emigriralo iz Bosne i Hercegovine, od čega milijun unutar zemlje, a 1.2 milijuna izvan granica BiH, što je rezultiralo brojnim političkim, socijalnim i ekonomskim problemima (Ibreljić et al., 2006). Samo su neke od posljedica smanjen rast populacije, promjena etničke strukture stanovništva, homogenizacija svijesti pripadnika etničkih grupa (o svom povijesnom porijeklu, sadašnjoj situaciji i glavnim uzročnicima problema) i slično. Stanovništvo BiH je tako emigriralo u stotine zemalja diljem svijeta, između ostalih SAD, Italija, Mađarska, Albanija, Grčka, Češka, Bugarska itd. (Ibreljić et al., 2006). Nakon potpisivanja Daytonskog sporazuma 1995., vratilo se oko 900.000

emigranata (protjeranih ili dobrovoljno emigriranih). Povratnici su suočeni sa mnogobrojnim problemima, kao što su uništene kuće i infrastruktura, nezaposlenost, etničke tenzije.

U Bosni i Hercegovini trenutno živi oko tri i pol milijuna stanovnika, a njihova je dijaspora jedna od najvećih koje su nastale nakon raspada bivše države. Efendić (2016) navodi kako postoje tri faze koje karakteriziraju migracije iz Bosne i Hercegovine. Prva faza je prijeratna, koja se odnosi na razdoblje prije 1990ih godina, kada su tijekom 1970ih i 1980ih stanovnici BiH emigrirali zbog ekonomskih razloga. Zatim, tijekom ratnog perioda, između 1991. i 1995. godine, bio je najveći broj izbjeglica i prisilnih migranata, kada je emigriralo više od 1.2 milijuna stanovnika BiH. Kako autor ističe, u ovom periodu je svaka druga osoba bila prisiljena emigrirati. Konačno, treća faza je poratna i traje od 1996. do danas, a tijekom kojeg se emigracije povezuju uglavnom sa ekonomskom i općom društvenom nestabilnosti (Efendić, 2016). Potonji je autor također pokazao koje su ključne determinante emigriranja u post-konfliktnom društvu te u kakvoj su međusobnoj vezi (Efendić, 2016).

Nadalje, u brojnim istraživanjima se ističe kako je upravo mladost najčešća individualna karakteristika koja potiče na migracije. Tako je i u slučaju BiH, danas post-konfliktne zemlje, stopa nezaposlenosti velika, što je posebno izraženo kod mlađih generacija (Efendić, 2016). U ovakvim sredinama često se etnički konflikti povezuju s onima iz ratnog perioda, što pridonosi nezadovoljstvu, koje stanovnike dalje potiče na migracije. Efendić (2016:338) tako govori o unutaršnjim migrantima, odnosno o onima koji su tijekom rata migrirali u druga mjesta u svojoj zemlji, no ističe i postojanje vanjskih migranata, koji su migrirali izvan BiH, no navodi i kako o njima nema mnogo podataka (Efendić, 2016:338).

Same namjere za migraciju su višeslojne, te su predmetom izučavanja mnogih disciplina, kao što su sociologija, antropologija, psihologija, ekonomija i brojne druge znanosti. Također, one su multidimenzionalan fenomen, koji se može zbivati između različitih grupa ljudi, pojedinaca, geografskih područja i slično. Efendić (2016) determinante migracije vidi na nekoliko razina. Prvo, individualne podrazumijevaju dob, spol, zaposlenje, stupanj obrazovanja, prihod i tip kućanstva. Drugo, post-konfliktne utjecaji podrazumijevaju percepciju ekonomske i političke situacije društva u kojem pojedinci žive, etničku diskriminaciju i korupciju (Efendić, 2016). Najmanji je broj istraživanja koji tematiziraju političke i općenito društvene uzroke emigriranja, obzirom da je većina usredotočena na ekonomske poteškoće kao potisne faktore.

Nadalje, zanimljiva je percepcija koju mladi imaju o ekonomskoj i političkoj situaciji u državi. Mnoge su post-konfliktne zemlje obilježene političkom nestabilnosti, koja već sama po sebi ne pruža prave mogućnosti za budućnost. Konačno, iako Efendić smatra kako su

ekonomski faktori vrlo bitni za migracije, smatra kako su oni drugi po redu važnosti, a prednjače migracije zbog faktora uzrokovanih političkim djelovanjima, koje potiču etničke netrpeljivosti i ugrožavaju sigurnost ljudi (Efendić, 2016:339).

Sve češće odlučivanje mladih na migracije potaknuto je i potrebom za zaposlenjem, boljim životnim uvjetima i mogućnostima. Prema nekim teorijama migracija, mladi, obrazovani i ekonomski aktivni ljudi su najmobilniji, a također najviše skloni mobilnosti (Kvedaraite i dr., 2015). Ovo rezultira odljevom mozgova, koji se isto tako odvija na temelju ponude i potražnje – mladi odlaze u mjesta koja imaju potražnju za stručnjacima određenog područja, a nemaju te mogućnosti u svojim mjestima stanovanja, odnosno prebivanja. U ovim su slučajevima „snažniji“ privlačni faktori od potisnih. Također, od velikog su utjecaja i ekonomski, socijalni, politički, demografski, kulturni, psihološki i geografski efekti koji utječu na odluku o mobilnosti. Kvedaraite i dr. (2015) također naglašavaju i kako su nezaposlenost mladih i njihove migracije neodvojivo povezani.

Mnoge su studije koje problematiziraju migracije mladih, osobito one ekonomske, no Anna Organiściak-Krzykowska (2017) smješta ovu tematiku u kontekst središnje i istočne Europe, područja koje u posljednjih nekoliko godina pokazuju sve veći trend emigracije mladih, a u ovo područje se može ubrojiti i Bosna i Hercegovina. Autorica tako naglašava kako prostorna mobilnost nastaje kao rezultat političkih i psiholoških faktora, pri čemu sve bitnija postaje ekonomska motivacija. Na mikroekonomskoj razini, autorica ističe važnost prosuđivanja vlastitih koristi i troškova prilikom donošenja odluke o mobilnosti. Također, važne su i osobne karakteristike pojedinaca, kao što su osjetljivost na okolinu, inteligencija, svijest o situaciji u domovini i znanje o stanju destinacije u koju želi otići. Autorica (2017) tako navodi i faktore koje je Svjetska banka navela kao one koji potiču mobilnost:

Motivacija	Potisni faktori	Privlačni faktori
Ekonomska i demografska	Siromaštvo, nezaposlenost, niske plaće, visok natalitet, nedostatak osnovnih zdravstvenih usluga i nedostupnost obrazovanja	Potencijal za veću plaću, bolji životni standard, osobni i/ili profesionalni razvoj
Politička	Konflikti, nesigurnost, nasilje, loša vlada, korupcija, kršenja ljudskih prava	Sigurnost, politička sloboda

Socijalna i kulturna	Diskriminacija temeljena na etničnosti, rodu, spolu, religiji i ukusu	Obiteljsko zajedništvo, etnička domovina (u slučaju dijaspore), sloboda od diskriminacije
----------------------	---	---

Analiza motiva migracija u ovom radu temeljit će se na važnosti različitih potisnih i privlačnih faktora. Obzirom da će se ovaj rad fokusirati na migracije koje su potaknute potrebom za adekvatnim ili boljim zaposlenjem, bitno je istaknuti potisne faktore siromaštva, nezaposlenosti, niskih plaća te nedostupnosti obrazovanja, dok će privlačni faktori biti potencijalno veće plaće, bolji životni standard, te šanse za osobni i/ili profesionalni razvoj, što se mnogima zdravorazumski čini kao vrlo prihvatljivo objašnjenje ekonomskih migracija. Naravno, ovo je objašnjenje mnogo kompleksnije i slojevitije, te tek treba zagrepsti ispod njegove površine.

3.2. Migracije u 21. stoljeću

Jedan od najstarijih modela analize migracije donosi Everett S. Lee (1966) u članku *A Theory of Migration*. Lee (1966) migraciju definira kao trajnu ili privremenu promjenu boravišta, pri čemu nije striktno određeno kolika je fizička udaljenost potrebna kako bi se migracija karakterizirala takvom. Svaka migracija, kakva god bila, uključuje mjesto podrijetla, destinaciju, ali i zapreke koje se nalaze između ovih dvaju područja (Lee, 1966). Također, ističe kako postoje četiri glavne kategorije faktora koji utječu na migracije: faktori povezani sa mjestom podrijetla i faktori povezani sa destinacijom, zapreke s kojima se migrant susreće na putu te osobni faktori. Ipak, odluka o migraciji nije sačinjena od jednostavnog “vaganja” prednosti i nedostataka, što mjesta podrijetla, što mjesta odredišta. Prednost koju bi poticaj za migracijom morao imati bi trebao nadvladati prirodni nagon za inercijom koji postoji kod svake osobe. Lee (1966) tako prikazuje neke od karakteristika migranata. Prvo, migracija je selektivna pojava, odnosno migranti ne postaju nasumično. Razlog tome je što svatko drukčije reagira na poticajne i privlačne faktore za migriranje, te neće svi donijeti istu odluku promatraju li iste faktore. Zatim, migranti koji prvo reagiraju na pozitivne privlačne faktore u potencijalnoj destinaciji će se češće odlučiti na migriranje. Oni najčešće nemaju stvarnu potrebu migriranja, no potencijalno bolji uvjeti u željenoj destinaciji

ih potiču na migriranje; kod suprotne situacije je veća vjerojatnost da će ishod biti negativan, odnosno neće doći do migracije. Također, odluka za migriranjem se otežava ukoliko postoje prepreke između trenutne i željene destinacije. Migracije bilo koje vrste, kao što su one zbog posla, ženidbe ili udaje ili obrazovanja se smatraju svojevrsnim obredom prijelaza, te su važne za formiranje ostalih dimenzija života, kao što je veličina obitelji, mjesto stanovanja i slično.

Suvremena je Europa uvelike obilježena migracijama i migracijskim politikama, koje postaju sve zastupljenije i u svakodnevnom životu. Raul Ramos i Jordi Suriñach (2016) u članku *A Gravity Model of Migration Between the ENC and the EU* objašnjavaju kako su susjedne zemlje Europske Unije glavne zemlje podrijetla legalnih i nestalnih migracija u Europu. Zbog niske stope nataliteta, Europska Unija mora uvoziti radnu snagu iz susjednih zemalja, a njihove ekonomske, kulturne i povijesne poveznice čine ih potencijalnim izvorima migracija (Ramos i Suriñach, 2016). Slobodno kretanje radnika je jedan od ključnih principa na kojima je osnovana Europska Unija, te predstavlja i jedan od glavnih ciljeva u bilateralnim pregovorima sa susjednim zemljama.

Autori su analizirali podatke koje donosi Svjetska banka, a prema kojima zemlje koje se nalaze južno od Europske Unije, gdje možemo ubrojiti i BiH, funkcioniraju kao mreža koja šalje stanovnike u EU, a istočne zemlje nakon 1990ih godina postaju konstantno imigrantske (Ramos i Suriñach, 2016). Determinante migracija se tako povezuju sa demografskim, geografskim, socijalnim, kulturnim, ekonomskim i političkim karakteristikama i zemalja podrijetla, ali i zemalja odredišta. Ovi su faktori relevantni i za objašnjavanje postojećih i za predviđanje budućih migracijskih trendova. Sukladno tome, Ramos i Suriñach (2016) razvrstavaju *push* i *pull* faktore prema pripadajućim karakteristikama:

	Potisni faktori	Privlačni faktori
Demografske karakteristike	<ul style="list-style-type: none"> • Porast broja stanovništva • Visoke stope rodosti 	
Geografske karakteristike	<ul style="list-style-type: none"> • Udaljenost • Granice 	
Socijalne, povijesne i kulturne karakteristike	<ul style="list-style-type: none"> • Kršenje ljudskih prava • Diskriminacija prema 	<ul style="list-style-type: none"> • Ponovno spajanje obitelji • Migracija dijaspore

	etničnosti, rodu i religiji	<ul style="list-style-type: none"> • Izostanak diskriminacije • Kolonijalne veze • Mogućnost boljih prihoda • Potencijalno bolji životni standard • Osobni ili profesionalni razvoj
Ekonomске karakteristike	<ul style="list-style-type: none"> • Siromaštvo • Nezaposlenost • Niske plaće • Nedostatak osnovnih zdravstvenih i obrazovnih usluga 	
Političke karakteristike	<ul style="list-style-type: none"> • Konflikt, nesigurnost, nasilje • Loša uprava • Korupcija 	<ul style="list-style-type: none"> • Sigurnost • Politička sloboda

(Praussello, 2011, prema Ramos i Suriñach, 2016)

3.3. Mladi kao društvena kategorija

Društvena skupina mladih nije homogena. Mladi se diferenciraju prema socijalnom statusu, porijeklu, stupnju zrelosti i drugim socijalizacijskim iskustvima i obrazovnim postignućima. Također, oni se istovremeno nalaze i u marginalnom položaju u odnosu na ostatak društva (Ilišin i Radin, 2007), obzirom da se nalaze u svojevrsnom liminalnom prostoru – više ne spadaju u društvenu skupinu djece, od koje se ne očekuje aktivno sudjelovanje u društvu, ali još uvijek ne spadaju niti u društvenu skupinu odraslih kada bi bili jednako asimilirani u društvo. Tijekom integracije u društvo „odraslih“, od mladih se očekuje da istovremeno usvajaju dominantne društvene vrijednosti, kao i da budu nositelji novih tehnologija i društvenih promjena (Ilišin et al., 2013:9).

Ilišin i Radin (2007:16) pokazuju da postoje dvije komplementarne tradicije u pristupima mladima, a to su da se na mlade može gledati kao na resurs ili problem. Kao resurs, mladi se prikazuju kao predstavnici poželjne budućnosti i nositelji dominantnih društvenih vrijednosti, a istovremeno su i izvor inovacija. S druge strane, kao problem, mladi su prikazani kao populacija koja je izvor devijantnog ponašanja (Ilišin i Radin, 2007). Ovako se mladi prikazuju kao svojevrsno ambivalentna skupina, istovremeno i pozitivna i poželjna,

ali i negativna. To možda ovisi i o slobodoumnosti i želji društva za daljnjim napretkom, kao i o tome na koji dio populacije mladih se odnosi prosudba njihova ponašanja.

Čitav niz radova obrađuje problematiku mladih. Rad Vanje Čelebičić *Čekanje i nada: život mladih u Bihaću nekad i danas* (2016) problematizira uvjerenje da su mladi u BiH apatični i ravnodušni prema zbivanjima u svojoj okolini. Autorica navodi i kako mnogi bosanskohercegovački građani istovremeno normaliziraju nepromjenjivost svoje okoline, ali i očekuju pozitivne promjene u budućnosti. Nadalje, u radu *To stay or not to stay? That's the question*. (2013) Anke de Bont objašnjava kako su prva tri mjeseca nakon diplomiranja ključna za odlučivanje o mjestu na kojem žele graditi svoju budućnost, obzirom na zaposlenje i stambeno pitanje. Jedan od važnih elemenata u procesu odlučivanja o mjestu prebivanja i zaposlenja su i obitelj i prijatelji koje pojedinac ima, odnosno koji simboliziraju njegovu povezanost sa određenim prostorom. Pojedinci koji su emocionalno više povezani sa obitelji i prijateljima će se vjerojatnije odlučiti na ostanak u istom mjestu, bez obzira na poteškoće sa zaposlenjem i finansijskom stabilnosti (de Bont, 2013).

U članku *Youth Migration and Social Advancement: How Young People Manage Emerging Differences between Themselves and their Hometown*, Michelle Gabriel (2006) problematizira odlazak mladih iz ruralnih područja, te želi istaknuti iskustvo ruralno-urbanih migracija, posebice među mladim ljudima. Mladi koji se odlučuju na odlazak i ljudi koji ostaju u njihovim lokalnim zajednicama imaju različita mišljenja o ovim migracijama. Rad se bavi i pitanjem na koji način mladi rekonstruiraju svoj socijalni identitet nakon odlaska iz vlastite zajednice (Gabriel, 2006). Ovo je osobito važno za društvenu skupinu mladih, obzirom da oni imaju potrebu za pripadanjem i osjećati se integriranima u društvo u kojem žive, upravo zbog etapa života koji su pred njima, kao što su partnerstva, sklapanje braka, osnivanje obitelji i slično. Napuštanje doma u kojem su dotad živjeli tako proizvodi potrebu da stvore vlastiti dom, vlastito mjesto u nepoznatom svijetu gdje će se osjećati kao „svoj na svome“. Ono što Gabriel (2006) ističe kao važno prilikom migracije mladih jest to što se mijenja njihov odnos s roditeljima, odnosno postaju ravnopravniji, a i roditelji ih počinju smatrati samostalnijima. Mladima također postaje sve teže održavati veze sa svojim prijateljima i poznanicima iz mjesta iz kojih migriraju, dok veze sa roditeljima i obitelji jačaju. Zbog zamjene ruralnog mjesta stanovanja urbanim, socijalni i obiteljski život doživljavaju restrukturiranje, a nastaju i određene kulturne posljedice (Gabriel, 2006).

Nastavno na prethodno navedena istraživanja i studije o mladima, ovaj rad će se fokusirati na visokoobrazovane mlade u Varešu, s namjerom da se prikaže njihova motivacija za ostanak, odnosno povratak, u rodno mjesto nakon završetka studija, te ono što ih potiče da

se odsele u potrazi za boljom budućnosti. Na ovaj način će se ocrtati njihova svakodnevnica i iskustvo života u Varešu, ali i njihove potrebe za nečim drugim.

3.4. Mladi u BiH

Najrecentnija studija na ovu temu jest *Studija o mladima u Bosni i Hercegovini* (2015), koju je izdala zaklada Friedrich-Ebert-Stiftung. Autori studiju temelje na empirijskim podacima, koji pokazuju kako mladi u bosanskohercegovačkom društvu ocjenjuju vlastiti položaj u društvu u kojem žive. Uzorak mladih je obuhvatio one između 15 i 27 godina starosti, a prosječna je dob bila 21 godinu, dok ih je većina bila iz urbanih područja. Fokus je tako stavljen na percepciju mladih o njihovom statusu u bosanskohercegovačkom društvu.

Kako autori naglašavaju, za razliku od „razvijenijih“ zemalja koje svoje mlade tretiraju kao najdragocjenije resurse, druge zemlje (među koje oni svrstavaju i BiH), svoje mlade svojom indiferentnošću prepuštaju prvospomenutim zemljama. Kao ilustraciju o ovom procesu, navodi se kako je u poratnom razdoblju iz BiH otišlo više od 100.000 mladih, uglavnom visokoobrazovanih.

Obzirom da su mladi heterogena i relativno marginalizirana skupina koju je relativno teško definirati, autori navode: „...mladi su po svojoj prirodi veoma ranjiva društvena kategorija“ (Žiga et al., 2015:13). U BiH, kao tranzicijskom društvu, ovo postaje posebno vidljivo, zbog poteškoća koje nastaju nakon prolaska društva kroz ratno razdoblje i frustrirajuću političku i ekonomsko-socijalnu situaciju. Upravo zbog ove specifične društvene promjene, više od 70% mladih se izjasnilo kako žele napustiti svoju domovinu. Zbog navedenog dolazi do pojave krize identiteta mladih, obzirom da se pomiču granice za događaje koji se smatraju prelaskom u odraslu dob, kao što su stupanje u brak, osnivanje obitelji i slično (Žiga et al., 2015). Prema podacima UNESCO-a, od 1995. je iz BiH otišlo 79% inženjera istraživača, 81% magistara i 75% doktora znanosti (Žiga et al., 2015), što je u skladu sa prethodno navedenim konstatacijama o odlasku visokoobrazovanih mladih iz BiH u poratnom razdoblju.

Osvrćući se na nezaposlenost mladih u BiH, autori navode: „Problem nezaposlenosti u Bosni i Hercegovini je, pored ostalog, rezultat pogrešnog provođenja ekonomske tranzicije, odnosno načina reformiranja privrednog sistema koji više liči na obrazac kako se to ne treba činiti, nego na model kako to treba raditi.“ (Žiga et al., 2015:16). Također, model pripravništva, kakav nalazimo primjerice u Hrvatskoj, postaje prisutan i u BiH, no izostaju

druge (zakonske) mjere poticanja zapošljivosti mladih, kao što su financiranje prekvalifikacija, olakšice u slučaju samozapošljavanja i slično. Obrazovni sistem kao takav je dosta obilježen i ideologijom, u smislu etnonacionalizma, što također vodi problemima u multietničkom društvu kao što je BiH. Također, kao posebnu problematiku autori vide i *Strategiju učenja o poduzetništvu u obrazovnim sistemima BiH za period 2012-2015*, koja je usvojena još 2011. godine, a još uvijek se ne radi na rješavanju problema nezaposlenosti, pogotovo mladih: „Ne treba se onda čuditi što je Bosna i Hercegovina od srednje razvijene države iz onog predratnog perioda, danas sunovraćena u red najnerazvijenijih društava, sa enormno visokom stopom nezaposlenosti, siromaštva i drugim sličnim pokazateljima.“ (Žiga et al., 2015:20).

Nadalje, jedan od trendova koji primjećujemo u svakodnevnom životu i koji nas okružuje sa svih strana, o njemu se raspređa u medijima i na društvenim mrežama, ali se njegov kraj još uvijek ne nazire jest prisutnost korupcije i mita. Stvar se zapravo svodi na to da se čovjek sam snađe i sebi omogući što bolje uvjete, pri čemu moralne norme zapravo nisu od nikakve vrijednosti. Ovakav je trend, ističu Žiga i ostali (2015) poguban za cijelu zajednicu u kojoj se pojavi. Također, umjesto inzistiranja na moralnim vrijednostima, sve se više teži prosječnosti i lojalnosti aktualnim društvenim centrima moći.

Mladi u bosanskohercegovačkom društvu su primarno obilježeni nezaposlenošću, ukoliko nisu učenici ili studenti. Prosječno žive u manjim mjestima, ali u manjim kućanstvima sa nižim prihodima. Nezaposleni su uglavnom sa završenom trogodišnjom ili četverogodišnjom srednjom školom. Što se tiče zaposlenih, najviše ih je zaposlenih sa četverogodišnjom srednjom školom (54,5%), a sa visokim obrazovanjem ih je zaposleno 25,5% (Žiga et al., 2015). Kada se govori o vrijednostima, mladi su fokusirani na uspješnu karijeru, zaradu, dobar fizički izgled, ali su još uvijek priklonjeni i nekim vrijednostima koje se smatraju patrijarhalnima, kao što su brak, povjerenje prema partneru, kolegi, prijatelju i drugim važnim osobama (Žiga et al., 2015).

Osvrćući se na obrazovanje, zapošljavanje i mobilnost mladih, isti autori (2015) ističu kako u društvenim teorijama postoje četiri prevladavajuće teorijske paradigme pomoću kojih se konceptualizira populacija mladih. Prvo, model životnog ciklusa se odnosi na društvenu imaginaciju, odnosno prolazak pojedinca kroz različite životne dobi i faze, kao i prostor, pri čemu se podrazumijeva da pojedinac napreduje pravocrtno kako vrijeme odmiče. Tu se također promatra i na koji način promjene u društvenoj strukturi utječu na životni tok različitih dobnih grupa. Drugo, mladi se promatraju i kroz prizmu generacijske pripadnosti, pri čemu ih se često naziva „X, Y“ ili „izgubljenom“ generacijom. Treće, model tranzicije

naglašava period mladosti kao period tranzicije iz djetinjstva u odraslu dob, što je razdoblje kada dolazi do mnogih promjena u životu mladih. Konačno, koristi se i model naglašavanja ključnih trenutaka u životima mladih. Kao „prijelomne točke“ ili „ključni trenutci“ ističu se obrazovanje i zaposlenje (Žiga et al., 2015:48).

Obrazovanje se u ovom kontekstu pojavljuje kao prediktor dohotka u budućnosti, odnosno kao što autori naglašavaju: „(...) obrazovanje se pojavljuje kao ključna determinanta koja uvjetuje individualnu poziciju na tržištu rada s obzirom na to da nivo formalnih kvalifikacija kao indikator znanja, vještina i kompetencija determinira upošljivost pojedinca.“ (Žiga et al., 2015:49). Također, povezano sa obrazovanjem i zapošljivosti, mobilnost mladih se pojavljuje kao ključna kategorija. Istraživanje je pokazalo kako vrlo malo mladih pokazuje želju za mobilnosti unutar Bosne i Hercegovine, dok je želja za emigriranjem ipak veća, pri čemu njih gotovo polovina pokazuje snažnije težnje ka odlasku iz zemlje. Zemlja u koju žele emigrirati je uglavnom Njemačka, a slijede Austrija, skandinavske zemlje, Australija i SAD (Žiga et al., 2015:66). Nezaposlenost kojoj su izloženi u svojoj matičnoj zemlji kod mladih izaziva nesigurnost, jer je isključenost sa tržišta rada osnovni element siromaštva i socijalne isključenosti općenito. Ipak, mladi spram budućnosti imaju generalno optimistične stavove. Ovaj optimizam očituje se u njihovim razmišljanjima spram obrazovanja i zaposlenja u budućnosti, no njihovo ostvarenje ovisi i o njihovom vlastitom aktivnom angažmanu, kako bi cijelo društvo u kojem žive krenulo progresivnijim putem (Žiga et al., 2015).

Konačno, autori ističu kako je provedeno istraživanje bilo fokusirano na percepciju mladih o njihovoj kvaliteti života, perspektivama, motivaciji za migracije i druge subjektivne perspektive. Istraživanje je pokazalo kako Bosna i Hercegovina ima jednu od najviših stopa nezaposlenosti mladih u svijetu, čak 58%, pri čemu je više nezaposlenih muškaraca, dok se više žena odlučuje na studiranje. Najizraženija motivacija za mobilnost je želja za boljim životnim standardom, a tek zatim dolaze mogućnost zaposlenja i bijeg od nepovoljne situacije u zemlji u kojoj žive (Žiga et al., 2015).

4. Istraživačka pitanja

Istraživačka pitanja na koja će se u radu pokušati dati odgovor su koje su to poteškoće s kojima se Varešani svakodnevno susreću (u kontekstu rada i migracija) te koji su faktori oni koji utječu na odluku za ostankom ili migriranjem.

5. Metodologija

Kvalitativna metodologija ima dugu tradiciju u društvenim i humanističkim znanostima, prije svega etnologije i kulturne antropologije u kojima se razvila, u radovima autora poput Malinowskog, Boasa, Straussa i drugih. Ovi su se autori zalagali za odlazak na teren i prikupljanje podataka neposrednim boravkom u sredini koju se istražuje. U sociologiji, pak, temelje ovog pristupa istraživanju pružila je Čikaška škola, koja je djelovala 1920ih i 1930ih godina (Halmi, 1996). Kvalitativno je istraživanje vrlo specifično, jer predstavlja fuziju različitih disciplina, područja i predmeta istraživanja, a obuhvaća metode kao što su dubinsko intervjuiranje, sudjelujuće promatranje, analiza dokumenata i slične procedure (Halmi, 1996:21). Sukladno tome, kvalitativni istraživač mora biti upoznat sa različitim područjima i sposoban pokrenuti razgovor o bilo kojoj temi. On smatra kako svaki socijalni problem ima svoju posebnu povijest te se naracija o njemu konstruira i razlikuje ovisno o tome tko o njemu priča i iz koje perspektive. Definicija socijalnog problema je tako višeslojna i višeznačna, a istraživač mora djelovati u kontekstu onoga što pronalazi na terenu (prema Halmi, 1996).

Vrlo je važan dio metodološke konstrukcije istraživanja i etika, koje se svaki istraživač mora pridržavati sukladno svojoj struci. Mogući etički problemi koji se mogu pojaviti tijekom istraživanja moraju se predvidjeti u planiranju istoga, kao i postupanje u odnosu spram njih. Određene podatke tako nije dopušteno koristiti ukoliko imaju određene negativne etičke implikacije, ukoliko ukazuju na političku ili drugu vrstu pristranosti i slično. Ipak, u kvalitativnim istraživanjima se etika istraživanja u većini slučajeva odnosi na postupke koji trebaju biti u skladu s etičkim kodeksom struke (Halmi, 1996). Istraživač tako može na različite načine utjecati na rezultate i podatke koje dobiva. Neki od elemenata koji su podložni utjecajima su istraživačeva osobnost, geografska blizina istraživane sredine, istraživačeva institucionalna pozadina, objavljivanje rezultata te socijalne i moralne obaveze koje istraživač formira u odnosu spram svojih sugovornika (prema Halmi, 1996).

Halmi (1996) navodi i ključne etičke norme koje određuju provođenje kvalitativnih istraživanja: dobrovoljno sudjelovanje u istraživanju, nepovredivost sugovornika, anonimnost i provjerljivost, očuvanje integriteta subjekta istraživanja, analiza i objavljivanje rezultata te pridržavanje normi etičkog kodeksa profesije (Halmi, 1996:83). Dobrovoljno sudjelovanje u istraživanju podrazumijeva da sugovornici dobrovoljno pristanu na istraživanje, odnosno da ni na koji način nisu prisiljeni na to. Također, istraživanje ih niti na koji način ne smije oštetiti, u smislu da je vidljivo tko je iznio koji podatak i slično. Anonimnost i provjerljivost su bitni

kako bi se zaštitio identitet sugovornika, te kako se ne bi narušio njihov integritet u lokalnoj zajednici. Sukladno tome, ukoliko je anonimizacija sugovornika dobro napravljena, ostatku lokalne zajednice bi trebalo biti nemoguće saznati tko je dao određeni podatak.

Nadalje, kao što je i prethodno naglašeno, što je ključno i za istraživanje koje je rezultiralo ovim radom, važno je propitati i utjecaj istraživača, odnosno potrebno je da i on sam bude svjestan svojih mogućih utjecaja na sugovornike. Halmi (1996) tako naglašava: „Naime, zbog toga što se istraživač mora naći na mjestu događaja, opravdano se postavlja pitanje u kojoj mjeri on svojom pojavom utječe na tijek događaja. Ovaj problem naročito je prisutan kod tehnike sudjelujućeg promatranja (...) Umjesto prikrivanja pravog identiteta promatrača, treba jasno i javno upravljati vlastitom ulogom. (...) Potrebno je da istraživač ne dopusti da se pretjerano infiltrira u situaciju u kojoj djeluje kako ne bi izmijenio situaciju promatranja.“ (Halmi, 1996:85). Istraživač, prema tome, treba biti svjestan vlastitog utjecaja na cijelu situaciju istraživanja, te je potrebno da neprestano preispituje svoj odnos sa sugovornicima, te postoji li mogućnost da na taj način utječe na konačni ishod istraživanja. Iako u provedbi ovog istraživanja ovo nije bio točan slučaj, odnosno istraživačica nije aktivno sudjelovala u aktivnostima sugovornika, njezin utjecaj je ipak donekle moguć, u smislu u kojem sugovornici u svakodnevnom životu određenim aspektima svojih migracija možda ne pridaju toliko značenje, ne razmišljaju o njima ili o tome ne govore nikome u svojoj okolini.

Istraživanje koje je rezultiralo ovim radom provedeno je tijekom travnja 2018. godine u Varešu, pomoću kvalitativne metodologije, a korištena je metoda polustrukturiranog intervjua, koji istraživaču omogućuje veću slobodu te potiče ugodnu atmosferu koja doprinosi opuštenosti sugovornika, ali i za cilj ima da bude „bezbolan“, odnosno neprimjetan za sugovornika (Halmi, 1996). Polustrukturirani intervjui imaju unaprijed utvrđena pitanja, odnosno protokol, no redosljed postavljanja ovih pitanja nije krut, već dopušta određenu slobodu istraživaču i prilagođavanje situaciji u kojoj se nalazi. Trajanje intervjua varira, a ovisi o sugovorniku i mogućnosti dubljeg ulaska u temu. Iz tog razloga, intervjui se obično provode do točke u kojoj dolazi do ponavljanja razmišljanja, odnosno do zasićenja (Milas, 2005). Također, ovaj rad se može smatrati i studijom slučaja, obzirom da doprinosi stvaranju i dopuni znanja o određenoj grupi, pri čemu se omogućuje zadržavanje holističkog promatranja svakodnevnih, realnih, življenih situacija sugovornika (Yin, 2002). Kroz intervjue su tako dobiveni i podaci o svakodnevnom životu sugovornika, problemima i poteškoćama s kojima se oni suočavaju na različitim razinama, kao i njihovo općenito zadovoljstvo životnom situacijom u kojoj se nalaze.

Ključan dio metodološkog dijela istraživanja je svakako pronalaženje sugovornika, koji nipošto ne smiju biti nasumično odabrani. Sugovornici za provođenje ovog istraživanja su odabirani prema nekoliko kriterija, a to je njihova dob (pri čemu je bilo ključno da su u vrijeme svog migriranja, kada god ono bilo, bili mlađe životne dobi), mjesto podrijetla te iskustvo migriranja, bez obzira na udaljenost, trajanje i svrhu migracija. Istraživanje je obuhvatilo devet sugovornika, koji su naknadno podijeljeni u tri skupine. Prvu skupinu čine stariji sugovornici, trenutne starosti između 50 i 70 godina, koji su za vrijeme rata 1990ih spadali u skupinu mladih. Obzirom da je za vrijeme rata mnogo stanovništva migriralo, ovi su sugovornici odabrani upravo iz tog razloga, te kako bi podijelili svoje iskustvo migriranja tijekom toga razdoblja. Također, zanimljivo je kako su se oni po završetku rata vratili u Vareš, te je u tom smislu zanimljivo i propitati njihove razloge i motive za povratak i ostanak u Varešu. Drugu skupinu čine sugovornici koji se trenutno ubrajaju u društvenu skupinu mladih, te koji imaju određeno iskustvo migriranja, bilo u svrhu obrazovanja ili rada. Oni iznose svoje razloge za migriranje te objašnjavaju zbog čega svoju budućnost ne vide u Varešu. Konačno, treću skupinu čine mladi sugovornici koji su visokoobrazovani, te su se nakon završetka obrazovanja vratili u Vareš. Oni trenutno ne rade u struci, no unatoč tome ne žele migrirati te pružaju svoje viđenje situacije.

Intervjui su snimani diktafonom, za što je od sugovornika traženo dopuštenje te su oni potpisali suglasnost o sudjelovanju u istraživanju, koja im jamči anonimnost te da će se podaci koje oni iznesu koristiti isključivo u svrhu ovoga rada, što je u skladu sa prethodno opisanim etičkim kodeksom kvalitativnih istraživanja. Također, tijekom i nakon intervjua su napisane i bilješke vezane za same intervjue, o zanimljivim iskazima sugovornika, ali i osobnih dojmova istraživačice, koji doprinose refleksivnijem tonu interpretiranja izjava sugovornika. U metodološkom kontekstu je važno naglasiti i ključnu etičku problematiku ovoga istraživanja, što je u ovom slučaju prilaganje transkripata intervjua. Zbog složene političke i etničke situacije istraživane sredine, kao i straha od prepoznavanja i mogućih posljedica njihovih kritika sredine u kojoj žive, a koji su neki od sugovornika izrazili prilikom intervjuiranja, istraživačica je odlučila kako transkripti neće biti priloženi ovome radu. Transkripti, kao i identitet sugovornika, pohranjeni su kod istraživačice, te se na ovaj način sugovornicima jamči njihova anonimnost.

6. Rezultati i rasprava

Kao što je u poglavlju o metodologiji objašnjeno, sugovornici koje je istraživanje obuhvatilo su podijeljeni u tri skupine – stariji sugovornici koji su migrirali tijekom rata, mladi koji su migrirali i mladi koji su se vratili u Vareš. Ukupno je intervjuirano devet sugovornika, tri u svakoj od navedenih skupina, te će prema ovome ključu njihova kazivanja biti i interpretirana, a u kontekstu privlačnih i potisnih faktora za migracije, kao i njihovih pojedinačnih iskustava i doživljaja migracija.

6.1. Ratne migracije

Prvu skupinu sugovornika čine oni koji su za vrijeme rata 1990ih spadali u društvenu skupinu mladih. Kao što je prethodno navedeno, tijekom rata je iz BiH emigriralo oko 2.2 milijuna stanovnika, odnosno milijun unutar zemlje, a 1.2 milijuna izvan granica BiH, što je rezultiralo brojnim političkim, socijalnim i ekonomskim problemima (Ibreljić et al., 2006). Prethodno navedeni citat Danila Kiša, u kojem Bosnu opisuje kao „egzotičnu zemlju u srcu Europe“, čije su glavne odlike multinacionalnost, multikulturalnost i multireligioznost, kao i baština koja je nastala kao spoj brojnih kultura i naroda koji su boravili na ovome području (Ali i Lifshultz, 1994), iako idiličan opis, asocira i na probleme koji u ovakvom mješovitom okruženju mogu nastati. Slučaj se ponavlja i sa dolaskom u Vareš, gdje sugovornici svakome prvi put idealiziraju svoj kraj, što je i za očekivati. Iako većina sugovornika ne ističe izričito još uvijek prisutnu netrpeljivost po bilo kojoj osnovi, „neutralni“ promatrač je u određenim situacijama može i uočiti. Pri intervjuiranju bilo koga u Varešu, bez obzira na temu kojom se istraživač bavi, nemoguće je izbjeći tematiku rata i izbjeglištva, što svjedoči o tome koliko su ti događaji obilježili živote sugovornika, ali i njihovu sadašnjost. Jedina sugovornica u ovome istraživanju tako naglašava:

Izbjegli smo bili do Kiseljaka, od tamo sam pokušavala da se vratim kući jer ja nisam bila vidjela muža... Muž mi je bio ovdje na liniji di je Daštansko, sin mi je bio 13 godina, sin od 18 godina mi je bio u Subotici. Njega smo prebacili kod jednih svojih prijatelja, jer je imao svojih 17 godina, nije bio ni za rat ni za

što, a bila je velika opasnost za njega pa smo ga htjeli do Njemačke da ga nekako zaštitimo, ali bez papira nije mogo dalje maknit...

Sugovornica je inače iz Pržića, sela u općini Vareš, u kojem je prije rata prevladavalo hrvatsko stanovništvo, no većina je izbjegla za vrijeme rata, što je vidljivo i iz njenog kazivanja. Mnogo sugovornika, bez obzira na dio općine iz kojega su, spominje kako su izbjegli u Kiseljak, a po završetku rata se vratili u svoje domove, koje su uglavnom pronašli razrušene, ako su ih uopće pronašli. Rat se tako pojavljuje kao politička karakteristika koja pogoduje stvaranju *push* faktora za migracije (prema Ramos i Suriñach, 2016), o kojima sugovornici govore. Prije samih migracija, sugovornici ističu i određena neugodna iskustva, koja su doprinijela tome da moraju napustiti svoje domove. Primjerice, ova sugovornica tako navodi probleme s kojima se susretao njen mlađi sin dok je išao u školu, koja je bila etnički miješana:

U nas je sin ovaj mlađi srednju školu u Varešu završio teško, jako teško, jedan period je znao, ne smije u školu jer su ga tukli. Bilo je problema puno, nismo znali šta da radimo, bila je na Pržićima hrvatska škola, ali je gore bila vojska, oružje, alkohol... I ovaj sin 'oće da ide gore u drugu školu. Dođe iz Vareša, plače... Mali se trznuo kad ga je ovaj jedan istuk'o... Vrijedao ga je ovaj jedan mali da je ustaša, ovo ono, svaki dan je to tako bilo. I malome pukao film jedan dan, bacio ovoga kroz staklena vrata u školi. Sreća da ga nije povrijedio jako, nije mali imao veliku ozljedu. Direktor škole rekao da je škola osigurana, neka platimo samo stakla jer je on to razbio. Platili smo to, i od tada su ga pustili na miru, više ga nitko nije zafrkavao. Nitko ga više nije dirao od toga.

Iz navedenog kazivanja, ali i zapažanja koja prate ovakve intervjuje i koja su ključan dio istraživačke refleksivnosti i kvalitetne dopune intervjuima, moguće je uočiti koliko sugovornike još uvijek „boli“ razgovor o ovim temama. Uspomene koje se kod njih bude pokazuju istraživaču koliko zapravo sugovornici imaju povjerenja u njega kada odlučuju ovakva iskustva, koja bi nekima mogla biti neugodna, podijeliti sa nekim njima nepoznatim. Kao što je naglašeno i u metodološkom dijelu istraživanja, u ovoj fazi potrebno je i konstantno preispitivanje istraživača, o kojem on sam ponajviše treba voditi računa. Ipak, nemoguće je ne zapitati se stvara li se tijekom intervjuja određeni jaz između mene kao istraživačice, koja nije proživjela rat i nema ratno iskustvo kakvo opisuju sugovornici. Svakako je ovo vrlo diskutabilno, jer oni navode neka kazivanja u kojima očekuju svojevrsan iskaz razumijevanja i suosjećanja, no svjesni su i da te emocije neće biti iskrene jer nemaju iskustvenu podlogu istraživačice. Ipak, čak i neiskustveno suosjećanje koje se pokazuje

tijekom intervjua, ono koje svatko ima kada razgovara s nekime tko opisuje tešku socijalnu situaciju, pridonosi nastavljanju kazivanja i pružanja uvida u ratnu svakodnevicu i probleme nekome tko nema takva iskustva.

Također, kroz razgovore koji prate intervjue nakon gašenja diktafona moguće je uočiti kako sugovornici ističu etničku netrpeljivost koja je bila prisutna neposredno prije i tijekom rata, kao što je vidljivo iz navedenog citata. Ona se očitovala u svakodnevnim interakcijama, kao što su razgovori između susjeda i poznanika, ili pak između djece u školi. Također, etnička netrpeljivost se u tom smislu može smatrati potisnim faktorom za migracije, kao jednom od socijalnih i kulturoloških karakteristika koje doprinose pojavi želje za emigracijom. Većinska je motivacija za migracije u ovom periodu ipak politička, iz koje se iščitavaju konflikti, nesigurnost i nasilje kao potisni faktori, koji su uglavnom odraz ratnog stanja koje je tada vladalo u državi. Privlačni faktori u ovoj situaciji su svakako sigurnost i politička sloboda prisutna u mjestu u koje se migrira (prema: Ramos i Surinach, 2016; Organišciak-Krzykowska, 2017). Ipak, u ovoj situaciji je nužno zapitati se i je li postojanje ovih privlačnih faktora uistinu realno. Kao što je prethodno naglašeno, mnogi su u ovom razdoblju, kao i sugovornici čija su kazivanja navedena, bili prisiljeni migrirati. U njihovom slučaju ocrtavaju se samo potisni faktori, pogotovo uzme li se u obzir da su se oni što prije htjeli vratiti u svoje domove, odnosno da iz njih nisu niti htjeli izaći.

Ipak, naslanjajući se na kazivanja sugovornika iz ove skupine, važno je naglasiti i kako oni imaju djecu koja su uglavnom migrirala u druge europske zemlje. Konkretno, sugovornici čiji su citati prethodno navedeni, bračni par iz Pržića, imaju dva sina koji žive u Italiji i Hrvatskoj. Ipak, moderna tehnologija im je omogućila da budu nesmetano povezani, a i oni često dolaze u svoj rodni kraj. Njihova majka tako ističe:

Ovaj stariji sin je u Italiji... On je kupio ovdje i zemlju i jednu kuću i nama je ponos kad oni kažu sutra da bude problem neki u Italiji i ne bude posla, oni imaju kuću ovdje. I ovaj sin drugi možda tu isto neće biti dugo, ali mi njih na njivi uvijek očekujemo u svome, na svome, i oni znaju da su odavde krenuli i tu se uvijek vratit mogu, to je njihovo gnjezdo i kako mi to volimo prenijeli smo na njih, jer vjerujte da nas znaju u danu i po tri puta nazvat na skype, dok je slobodan da malo s nama priča i kaže „Izvinite ako sam dosadan, ali ja moram s vama bit'...“, i to je taj kontakt što smo ostvarili, zbližili smo djecu puno za nas.

Prema kazivanjima roditelja, njihova djeca u mjestima gdje su migrirala imaju stabilne poslove i primanja, koja im omogućuju veću slobodu, što uključuje i mogućnost kupovine

nekretnina i zemljišta u zemlji podrijetla, gdje bi se jednom mogli vratiti. Nastavljajući se na svoju suprugu, njihov otac tako dodaje:

Znamo mi da njima tamo ništa ne fali, čak se i mi sad ovako stalno čujemo s njima preko interneta, mobitela, stalno šalju neke slike, često dođu i na odmor ovdje. Stariji sin kupio tu zemlju i kuću, kaže da će tu doći kad ode u penziju. Kad dođe u penziju, da bi onda doš'o tu, vratio se na svoje, onda da će imati dosta uštedeno, imat će penziju, moći će pristojno živjeti. Ne bi sad se vratio nikako, tamo imaju svoj život, posao, stan, auto... Ali kaže da se jednom vraća ovdje.

Nerijetki su ovakvi primjeri, migranata koji se po završetku radnoga staža vraćaju u svoje rodno mjesto, kako bi mogli relativno bezbrižno proživjeti svoju starost. I sam je Vareš, i općina i grad, pun ovakvih slučajeva, ljudi koji su većinu radnoga života proveli radeći u Njemačkoj ili Austriji, rijetko drugdje, te su od primanja koja su imali gradili kuću u rodnom kraju u koju su se vratili po završetku radnog vijeka. Ovo se čak ne može niti smatrati začudnom praksom, uzme li se u obzir da su to uglavnom ljudi koji su bili prisiljeni migrirati, a nakon rata su jednostavno bolju priliku za život vidjeli u nekim drugim područjima. Ipak, ono što brojni sugovornici ističu je neraskidiva povezanost sa rodnim krajem, te se zbog toga odlučuju na povratak najčešće nakon završetka rada, kako bi svoju starost proveli „na svome“.

6.2. Mladi migranti

Sve veći ekonomski problemi koji se pojavljuju u suvremenim društvima jedan su od najčešćih potisnih faktora koji mlade potiču na migracije (Organišciak-Krzykowska, 2017). Sugovornici svrstani u drugu grupu, oni koji su podrijetlom iz Vareša i ponekad se vraćaju, a sada uglavnom žive u drugim gradovima BiH ili u drugim državama, suočeni su upravo sa ovim poteškoćama. Jedan od sugovornika, M., dvadesetsedmogodišnji mladić podrijetlom iz Vareša, ima iskustvo migriranja i unutar i izvan BiH. U Varešu je završio srednju školu, te studirao u Sarajevu. Ondje je živio nekoliko godina, za vrijeme trajanja studija, a istovremeno je ljeti odlazio na sezonski rad u Italiju. Naime, njegov otac i brat žive u Italiji, majka im se povremeno pridružuje tamo, a M. je odlazio uglavnom na sezonski rad. Ondje je radio u kuhinji jednoga hotela, te vremenom napredovao do mjesta glavnog kuhara, sa plaćom koja mu po povratku u BiH omogućava više nego što bi si mogao priuštiti sa plaćom svoje države. Radeći u Italiji, razvio je afinitet prema kulinarstvu više nego prema struci koju je stekao

studijem. Po završetku sezonskog posla, M. bi se vratio u Sarajevo te tamo radio u nekoliko restorana gdje je stjecao iskustvo. Trenutno ima želju otići u Sarajevo za stalno i tamo raditi, iako planira „odraditi“ i još poneku sezonu.

Volim Sarajevo, stvarno želim otići tamo. Veća je to sredina, to je bolje, ima više mogućnosti i prilika, možeš se iskazat', ima više slobode... Tamo te ni'ko neće gledat' jesi lijep ili ružan, jesi ovakav ili onakav, uvijek će ti ne'ko dat' priliku da pokažeš što možeš... Na kraju krajeva, ako ne uspijem u Sarajevu, uvijek mogu natrag u Italiju, opcija uvijek ima. Radije bi' ostao u Sarajevu, imam tu neki taj poseban osjećaj. Baš mi paše taj „duh“ tu, sviđa mi se...

Prema kazivanju M., njegova glavna motivacija za migracije je ekonomska, ali i ona socijalna i kulturna. Kod ekonomske motivacije kao glavni potisni faktor se pojavljuje niska plaća u mjestu porijekla, a željena destinacija nudi potencijal za veću plaću, ali i osobni i profesionalni razvoj, što M. ističe kao vrlo važno. Također, socijalna i kulturna motivacija se iščitava u stavovima M. o uklapanju u vlastitu lokalnu zajednicu, gdje smatra da ga neki od poznanika ne prihvaćaju zbog nekih njegovih osobnih karakteristika (prema Organišciak-Krzykowska, 2017). Sukladno tome, smatra kako je Sarajevo suprotno Varešu prema ovim propozicijama, te smatra kako bi mu takvo okruženje više odgovaralo za život. Također, važno je naglasiti kako je ovo jedini sugovornik koji eksplicitno navodi socijalne i kulturne motivacije kao poticaj za migraciju, što je osobito zanimljivo, obzirom da pripadnici mlađe populacije uglavnom prikazuju ekonomske motivacije za migraciju, o čemu će i nadalje biti riječi.

Ekonomska motivacija za migraciju se može povezati sa konceptom materijalizma, o kojem u članku *Materijalizam kao društvena vrijednost i poticaj namjerama iseljavanja iz Hrvatske* govore Krešimir Peračković i Stanko Rihtar (2016). Autori razmatraju povezanost materijalizma sa namjerama emigracije iz Hrvatske. Smatraju kako je materijalizam u određenoj mjeri istaknutiji u mlađoj populaciji, koja je ujedno i sklonija iseljavanju, te smatraju kako bi povezanost ovih dvaju fenomena današnjeg društva trebalo pomnije ispitati (Peračković i Rihtar, 2016). Materijalizam autori tako definiraju kao vrijednost koja potiče težnju za posjedovanjem materijalnih dobara, pri čemu su postojeći ekonomski odnosi glavni uzrok određenih društvenih pojava. Suvremenija poimanja materijalizam smještaju u sferu vrijednosti, bilo kulturnih ili osobnih, koja se uglavnom smatra suprotnom duhovnim vrijednostima. Naslanjajući se na Haralambosa i Healda (1989), autori tumače kako je vrijednost nešto što je dobro i poželjno, a materijalizam kao vrijednost u ovom smislu bi se mogao protumačiti na način da je posjedovanje materijalnih predmeta važno, isplativo i

vrijedno (Peračković i Rihtar, 2016:296). Iako se materijalizmu ponekad pridaju negativne konotacije, bitno ga je naglasiti u ovom smislu, ali i ilustrirati primjerom koji daje sugovornik E. o svome bratu i njegovoj obitelji koja je migrirala u Njemačku:

Brat mi i žena mu su živjeli u Sarajevu, tamo su radili oboje, bili zaposleni nakon fakulteta sigurno nekih pet-šest godina. Živjeli su tamo u stanu, i sad riješili da hoće da dignu kredit da kupe novi auto. Otišli u banku, tamo sve one provjere, 'ko zna... I ne mogu dobiti kredit. Zašto? Ispalo da njemu nisu plaćali sve te godine u firmi neke doprinose što je trebalo, njoj isto nešto nisu prijavili, plaćali, ne znam. Tada je brat bio radio čak i dva posla, bilo im je teško, i onda još saznaju ovako nešto. Na kraju, šta će, ovo-ono, i odselili u Njemačku, na sjever gore. Šogorica odmah dobila tamo posao, odličan, on isto brzo našao posao. Bez problema za stan, kredit za auto, imaju sve što im treba. Koga god su što pitali gore, ljudi su im izašli u susret, ne pada im na pamet sad se vraćat' ovdje.

Iz sugovornikovog primjera je vidljivo kako je materijalizam, ako ga se uopće može percipirati kao takvog, u ovom slučaju potaknut razočaranjem u državni sustav i birokraciju. Migranti su u zemlji destinaciji tako naišli na povoljne životne uvjete i bolju situaciju u polju zaposlenja, koji u ovom slučaju predstavljaju privlačne faktore, dok su potisni faktori suprotna situacija u rodnoj zemlji (prema: Ramos i Surinach, 2016; Organiściak-Krzykowska, 2017).

Nadalje, Peračković i Rihtar (2016) naglašavaju: „Hrvatska je „tradicionalno“ iseljenička zemlja i spada među one s najnepovoljnijim omjerom iseljenoga i razidencijalnoga stanovništva; prema nekim izvorima, računa se da je broj iseljenika podjednak broju onih koji danas žive u Hrvatskoj.“ (Peračković i Rihtar, 2016:300). Kao što je prethodno u radu navedeno i vidljivo iz podataka, osim Hrvatske, i Bosna i Hercegovina se nalazi u sličnoj situaciji, obzirom na broj prisilno iseljenih tijekom rata koji je zahvatio obje države. Ipak, sve više mladih ističe i smatra obrazovanje prediktorom dohotka u budućnosti (Žiga et al., 2015). Obzirom na sve veće stope nezaposlenosti i nedostatak radnih mjesta, pogotovo u ruralnim sredinama, mladi pokazuju sve veću želju za mobilnosti unutar BiH. O toj situaciji govori i sugovornik E., koji opisuje zbog čega želi ostati raditi u Sarajevu:

Poslije završenog fakulteta vratio sam se u Vareš sa nadom da ću tamo da nađem posao i ostanem tamo. Međutim, poslije nekog vremena vidio sam da nije to to i da ni'ko tu ne računa na mene i da moje mjesto je negdje drugo, jer sve što sam pokušao u Varešu nije uspjelo. Sarajevo kao glavni grad mnogo

više daje i što se tiče općenito poslova u Sarajevu ima slobodno mjesto za svakoga tko želi da radi, dok je u Varešu malo drukčije i teško je uspostaviti finansijsku sigurnost. Ekonomska sigurnost je u Varešu svedena na minimum i izbor poslova, i ne samo poslova nego, bilo čega drugog, je također na minimumu, tako da je odluka da odem iz Vareša sastavljena od više razloga, nije samo ekonomske nego i druge prirode. Politički razlozi su također svedeni na minimum, iako sam kao društveno politički aktivista doživio poraz u „svom“ gradu. Imam mnogo planova u vidu napredovanja i trenutno mi je lijepo u Sarajevu, osjećam da bi tu mogao provesti cijeli svoj život, ali kada ostvarim svoje ciljeve koje sam trenutno postavio kao prioritete, sigurno da će novi ciljevi sadržavati možda i plan odlaska iz Sarajeva, jer jedan ispunjeni cilj postavlja novi, a moji trenutni ciljevi svi su u Sarajevu. Što se tiče budućnosti, imam mnogo planova, ali o odlasku iz BiH ne razmišljam još uvijek dok ne završim sa svim što sam započeo.

E. tako opisuje svoje iskustvo življenja i u Varešu i u Sarajevu. Iako mu je prvotna namjera bila povratak u Vareš nakon studija, gdje je očekivao da će uspjeti pronaći posao, to se ipak nije ostvarilo. On smatra kako su razlozi tome uglavnom političke prirode, te političku segregaciju vidi kao jedan od problema s kojima se društvo trenutno suočava. Bez obzira na svoje migracijsko iskustvo, on Vareš još uvijek smatra „svojim“ gradom, no ne iskazuje izričitu želju za povratkom. Iako opisuje kako se za vrijeme praznika obitelj skupi kod majke koja je ostala živjeti u Varešu, ne govori o želji za povratkom u roditeljski dom. E. zaključuje i kako trenutno ne razmišlja o odlasku iz BiH, jer mu je Sarajevo dovoljno velika sredina u kojoj može pronaći svoje mjesto. Sukladno tome, njegova osnovna motivacija se može okarakterizirati kao ekonomska, odnosno potisni faktori su u ovom slučaju nemogućnost pronalaska zaposlenja i stjecanja ekonomske sigurnosti, dok je ključni privlačni faktor što destinacija, u ovom slučaju Sarajevo, pruža mogućnosti za stjecanje željenih sigurnosti (prema: Ramos i Suriñach, 2016; Organiściak-Krzykowska, 2017).

Konačno, važno je sumirati kako mladi migranti prikazuju različite razloge za migriranje, odnosno različite potisne i privlačne faktore koji utječu na njihove želje i postupke. Obzirom da sugovornici ističu postojanje ekonomskih poteškoća, socijalne nesigurnosti (u smislu osjećaja uklapanja u sredinu u kojoj žive) te političkih neslaganja, na svim ovim razinama se mogu iščitati faktori privlačenja i potiskivanja. Kao što je već navedeno, potisni faktori, koji sugovornike na određeni način „tjeraju“ iz Vareša, su nemogućnost zaposlenja i stjecanja stalnih prihoda, odbacivanje od strane lokalne zajednice

(bilo zbog nacionalnosti, religijskog opredjeljenja ili jednostavno osobnih karakteristika) te neuklapanje u „poželjnu“ političku sliku. Sukladno tome, privlačni faktori u destinacijama koje ih privlače, unutar ili izvan BiH, sadrže suprotne karakteristike – sigurnost zaposlenja, stabilne prihode i mogućnost štednje, uklapanje u širu zajednicu i veće osobne slobode te politički neutralnija sredina od one iz koje potječu. Iz navedenog se može iščitati i kako mladi teže ka sredinama koje su za njih sigurnije u emocionalnom smislu, što se iščitava iz želje za prihvaćanjem i uklapanjem, a postaje jednako vrednovano kao i ekonomska stabilnost.

6.3. Mladi povratnici u Vareš

U članku *Migracijske tendencije seoske omladine* Edhem Dilić (1975) prikazuje i analizira rezultate istraživanja migracijskih aspiracija i tendencija mladih iz ruralnih sredina Hrvatske, a koje su povezane sa promjenama zanimanja, školovanjem i nedostatkom radnih mjesta u njihovim lokalnim zajednicama. Istraživanje je pokazalo kako je privrženost lokalnoj zajednici i obitelji faktor koji utječe na obeshrabrivanje migracija ovoga tipa, te se autor fokusira na objašnjavanje iste. Autor tako ističe: „Psihička vezanost uz rodno selo, porodicu i prijatelje osnovni je motiv prostorne stabilizacije seoske omladine. Kako se ova psihička privrženost selu javlja i kao osnovni razlog ispitanikova zadovoljstva životom u selu, nije čudno što između ove varijable i planirane migracije postoji statistički značajna povezanost.“ (Dilić, 1975:390). Iako se ne radi o istoj državi, i kod mladih Varešana se jasno prepoznaju i ocrtavaju ovakvi stavovi, kao što jedan od sugovornika naglašava:

Pa ja sam zadovoljan ovdje, ne bi' se micao. Zato sam se i vratio tu. Dobro mi je, svi su mi tu – majka, otac, familija sva, djevojka... Tu sam nekako svoj na svome, ne bi se htio micati, a i mislim da neću, nemam nikakve namjere. Vezan sam tu ovako... Htio bi' tu sebi napraviti život, svoju obitelj, ostati blizu svojih, ne želim se na posao, ide to sve dobro.

Sugovornik A. tako opisuje kako je njegova želja za ostankom u Varešu potaknuta željom za ostankom sa obitelji i djevojkom, što upotpunjava i njegovo zadovoljstvo trenutnim radnim mjestom. A. je studirao humanističku znanost u Sarajevu, nakon studija odradio staž u jednom mjestu u blizini Vareša, a sada ponovo živi i radi u Varešu, iako ne u poslu direktno povezanom sa svojom strukom, na radnom mjestu na kojem je njegovo znanje ipak poželjno.

Iz navedenog kazivanja moguće je iščitati nekoliko razina koje su sugovorniku osobno, ali i drugim sugovornicima prisutnima za vrijeme ovog intervjua bile zajedničke, a to je vezanost uz rodno mjesto, ali i obitelj, kao što i Dilić (1975) tvrdi da će biti slučaj. Iz važnosti koju oni pripisuju obiteljskim vezama i ostalim socijalnim vezama sa ljudima iz svoje lokalne zajednice, moguće je interpretirati kako su, iako u suvremenom društvu, još uvijek prisutne osjetne razine patrijarhalnosti i tradicionalizma, u smislu u kojem se mladi još uvijek vezuju za obitelj i ne žele se odvojiti od nje. Zbog ovakvih stavova i preferenca, mladi se ne odlučuju na migraciju jer im prioritet nije veća zarada ili bolje mogućnosti, već održavanje ovih veza. Također, materijalističke vrijednosti tako ne utječu na zadovoljstvo životom, već je ono opisano kroz potrebu za blizinom obitelji i prijatelja.

Sličan slučaj maločas opisanog sugovornika je i slučaj sugovornika R., tridesetpetogodišnjaka koji se nakon studija u Sarajevu vratio u Vareš. Nakon povratka je radio u drugim gradovima u blizini, gdje je svakodnevno putovao, ali i u Dubrovniku. Ipak, odlučio se na povratak u rodni kraj, a trenutno ne radi u struci. Zaposlen je u jednom lokalnom poduzeću na visokoj poziciji, te iako to nije njegova struka, ističe kako je zadovoljan.

Dobar je posao... Kad sam tek počeo, nisam ništa znao. Odmah sam ja na razgovoru rekao tom direktoru što smo pričali da ne znam ništa. Dosta smo otvoreno razgovarali, vidio je on da sam iskren i da nema sa mnom... Pozdravili se, rukovali, čovjek rekao da će razmisliti i javiti mi, ja kontam ništa od toga. Kad nije prošlo ni sat, zvoni mi telefon, nepoznat broj, javim se... Zove on, kaže: „Hajd' kad možeš da se nađemo da potpišeš ugovor?“. I počeo ja tako tu, solidna mi je plata, mogu si priuštiti sve što mi treba. Bila je manja na početku, kako sam napredovao mi je povišio platu. Znam da je ovaj šta je prije mene radio imao veću, ne znam koliko, ali i radio je duže, pa kontam... Bit će i meni bolje jednom.

Kao što je vidljivo iz citata, R. smatra kako mu je trenutno najveći faktor za ostanak na ovome poslu plaća, s kojom je zadovoljan i smatra da može pristojno živjeti. U nastavku intervjua on ističe kako ovo ipak nije njegov „posao iz snova“. Obzirom da je po struci profesor, voli raditi s djecom i htio bi ponovo predavati, no zbog brojnih neugodnih situacija koje je doživio tijekom rada u raznim školama, smatra kako je zasad ipak bolja odluka ostati na ovom radnom mjestu. Također, jedan od ključnih razloga koje ističe za ostanak u rodnom kraju trenutno su i roditelji koji tu žive, što je u skladu sa tezom Anke de Bont (2013) kako su prva tri mjeseca nakon diplomiranja ključna za odlučivanje o mjestu na kojem pojedinci žele

graditi budućnost, bilo vezano uz zaposlenje ili stambeno pitanje, a pri čemu se kao važan ističe utjecaj obitelji i prijatelja:

Naravno da sam se htio vratiti i zbog mojih. Oni su tu, naravno da osjećam neku obavezu prema njima, kao svako dijete prema svojim roditeljima, ne mogu reći. Velik je to faktor, osjećaš neku obavezu. Ali opet, ne bi' se htio vezati tu uz njih zauvijek, moraju i oni shvatit' da jednom moram otić'. Znaš ono, ptica mora iz gnijezda kad-tad. Nije sad da odem da se nikad ne bi viđali, ali mislim da i oni moraju biti svjesni da meni treba mog prostora, slobode, treba da se osamostalim.

Privrženost roditeljskom domu i osjećaj odgovornosti prema roditeljima također su faktori koji oslabljuju nagon za migriranjem (prema Dilić, 1975). U opisanom kontekstu, navedeni faktori se mogu smatrati privlačnim faktorima, obzirom da privrženost obitelji i lokalnoj zajednici zadržavaju sugovornike ovdje umjesto da potiču na migraciju. Interpretirajući kazivanja prema teorijskom modelu potisnih i privlačnih faktora (prema Ramos i Suriñach, 2016; Organiściak-Krzykowska, 2017), privlačni faktori su sigurnost koju rodno mjesto nudi, u svim aspektima života, jer je sugovornici percipiraju kao sigurnost koja im je potrebna. Potisni faktori koje druga mjesta proizvode su suprotnih karakteristika, te zbog toga ne uspijevaju zadržati sugovornike. Motivacija za ostanak u rodnom kraju je, prema tome, socijalna i kulturna (prema Ramos i Suriñach, 2016; Organiściak-Krzykowska, 2017).

7. Zaključak

Prisutnost faktora kao što su nezadovoljstvo trenutnom situacijom i privlačnost drugih mogućnosti i sredina, kao i boljih životnih prilika, ali i mnogih drugih, oduvijek su poticali ljude na migriranje. Nakon Drugog svjetskog rata, migracije postaju prisutne u većem obujmu, te dolazi i do pojave prvih teorijskih razmatranja istih. Klaus F. Zimmermann (1995) tako istražuje migracijske trendove u poratnoj Europi, te prikazuje kako su u ovom periodu od najvećeg značaja lančane etničke migracije, kada su u inozemstvo prvo odlazili muškarci, kao glave obitelji, a nakon što bi se snašli u novoj situaciji, za njima bi došle njihove obitelji, prijatelji i drugi, članovi društvenih grupa koje su im bile bliske (Zimmermann, 1995).

U mnogim se istraživanjima mladost ističe kao ključna osobna karakteristika koja potiče na migraciju. Efendić (2016) ističe kako u post-konfliktnim društvima uglavno postoji velika stopa nezaposlenosti, što se smatra potisnim faktorom. Također, u post-konfliktnim društvima, kao što je Bosna i Hercegovina, dolazi i do pojave većeg broja unutarnjih migranata, onih koji su za vrijeme rata migrirali u druga mjesta u zemlji, kao i vanjskih migranata (Efendić, 2016:338). U post-konfliktnim društvima je tako važna i etnička, odnosno politička, netrpeljivost, koja je jedan od ključnih potisnih faktora (Efendić, 2016:339), no kao sve važniji razlog migracija se pojavljuje nemogućnost zaposlenja i ekonomska nestabilnost (Kvedaraite i dr., 2015). Kvedaraite i dr. (2015) tako naglašavaju kako su nezaposlenost mladih i njihove migracije neodvojivo povezani.

Nastavno na ovu tvrdnju, a uzimajući u obzir prostor bivše Jugoslavije, kao i cijele središnje i istočne Europe, Anna Organiściak-Krzykowska (2017) donosi klasifikaciju faktora koji potiču mobilnost. Oni su podijeljeni u tri osnovne skupine – prema ekonomskoj i demografskoj, političkoj te socijalnoj i kulturnoj motivaciji. Sukladno ovim kategorijama, potisni faktori se odnose nesigurnosti i nemogućnosti u pojedinim kategorijama, dok su privlačni faktori postojanje te iste sigurnosti i mogućnosti u željenim destinacijama (Organiściak-Krzykowska, 2017). Sličnim se tragom vode i Raul Ramos i Jordi Suriñach (2016), nadopunjujući prethodnu klasifikaciju sa demografskim, geografskim i povijesnim motivacijama (Ramos i Suriñach, 2016).

Nakon što je u radu razmotrena problematika migracija, osobito onih povezanih s populacijom mladih, valja istaknuti i određene zaključke koji se nameću nakon provedenog istraživanja u Varešu. Rad je rezultat terenskog istraživanja provedenog u Varešu, u Bosni i Hercegovini, tijekom travnja 2018. godine, kada su obavljeni intervjui sa devet sugovornika, koji su, u svrhu interpretacije podataka, podijeljeni u tri skupine. Prvu skupinu čine

sugovornici migrirali tijekom rata, što se tumači i u svjetlu prisilnih migracija. Drugu skupinu čine sugovornici u poslijeratnoj situaciji koji se svrstavaju u društvenu skupinu mladih, te su trenutno u procesu migriranja iz svog rodnog mjesta. Konačno, treću skupinu čine mladi koji su imali određeno iskustvo migriranja, u svrhu obrazovanja ili rada, no odlučili su se za povratak u Vareš.

Sugovornici iz prve skupine su oni koji su migrirali tijekom rata, što se svrstava u prisilne migracije. Upravo zbog toga, nemoguće je govoriti o postojanju privlačnih faktora, odnosno o privlačnosti destinacije, već su istaknutiji potisni faktori, oni koji su „tjerali“ sugovornike iz njihovih domova. Ratno stanje, nesigurnost i opasnosti koje su prijetile su faktori koji su utjecali na stvaranje prisilnih migracija (prema Organišciak-Krzykowska, 2017, Ramos i Suriñach, 2016), a izostanak ili svojevrsno bljedilo privlačnih faktora se ogleda u interpretacijama kazivanja sugovornika, koji uvijek ističu kako su se odmah po završetku rata htjeli vratiti u svoje domove. Moguće je objašnjenje kako postojanje privlačnih faktora uglavnom izostaje kod migracija koje nisu svojevolsne, odnosno na koje se pojedinci ne odlučuju potaknuti nezadovoljstvom svojom trenutnom situacijom.

Sugovornici iz druge skupine, mladi koji su trenutno u nekoj od faza procesa migriranja, su oni na čija se kazivanja svakako može primijeniti model potisnih i privlačnih faktora. Naslanjajući se na tezu da je obrazovanje prediktor dohotka pojedinaca u budućnosti (prema Žiga et al., 2015), može se tvrditi i kako viši stupanj obrazovanja pojedinaca više i potiče na mobilnost unutar države. Sugovornici su tako iskazali različite razloge zbog kojih su se odlučili na migriranje, a ti razlozi obuhvaćaju sve razine nesigurnosti, odnosno nezadovoljstva trenutnom situacijom u rodnom mjestu, bilo ekonomskom, socijalnom ili političkom. U kontekstu njihovih kazivanja, kao ključni potisni faktori mogu se istaknuti nemogućnost zaposlenja i adekvatnih primanja, nesigurna primanja, neprihvaćenost od strane lokalne zajednice (zbog političkih, nacionalnih ili osobnih obilježja, kao što su osobne prefernce, ukus, religijska opredijeljenost), neuklapanje u političku sliku vladajuće struje, odnosno lokalnog vodstva. Sukladno tome, privlačni faktori njihovih željenih destinacija, koje su uglavnom unutar BiH, su suprotni navedenim potisnim faktorima, a sugovornici smatraju kako u željenim destinacijama imaju veću i bolju mogućnost ostvariti sebe i svoje težnje (prema Organišciak-Krzykowska, 2017, Ramos i Suriñach, 2016). Ipak, nemoguće je govoriti o tome prevladava li samo jedan faktor u kazivanjima i iskustvima sugovornika, obzirom da oni često ističu paralelno postojanje više faktora koji ih potiču na migriranje, kao što su kombinacije ekonomskih i socijalnih, ekonomskih i kulturnih ili ekonomskih i političkih

faktora. Jedini faktor koji je sveprisutan je ekonomski, ekonomska nesigurnost u matičnoj zemlji i vjera u bolje mogućnosti u zemlji destinaciji.

Konačno, sugovornici iz treće skupine su migranti povratnici koji su se odlučili na povratak u rodno mjesto. Njihova je motivacija uglavnom onakva kakvu predviđa literatura (de Bont, 2013). Sugovornici su za povratak motivirani obiteljskim, rodbinskim i emotivnim vezama, no i time što smatraju kako u drugim mjestima, bilo unutar ili izvan Bosne i Hercegovine, „situacija nije ništa bolja“ no što je to u njihovom rodnom mjestu. Drugim riječima, oni smatraju kako je važnije da trenutno ostanu u blizini svojih obitelji i prijatelja, jer su poslovne i druge životne mogućnosti jednake kao i u drugim mjestima. Također, ono što u ovoj situaciji valja naglasiti jest kako su mjesta potisnih i privlačnih faktora u ovom slučaju zamijenjena. U prethodnim slučajevima, potisni faktori su oni koji potiču na migraciju iz rodnog mjesta, a privlačni faktori privlače u željenu destinaciju. Interpretirajući kazivanja sugovornika u ovoj situaciji, potisni faktori su oni koji zapravo, na neki način, odbijaju sugovornike iz drugih destinacija, a privlačni faktori su oni koji ih privlače natrag u rodno mjesto.

Migracije opisane u ovom radu su se odvijale u različitim okolnostima, te ih se ne može uzročno objašnjavati na iste načine. Prisilne migracije nastale u ratnim uvjetima su uvelike obilježile prostor Vareša, kao i cijele bivše države na čijem je području rat 1990ih godina uzrokovao migracije i značajne ljudske, kao i gospodarske, gubitke. Vareš je nakon rata ostao opustošen na razne načine. Mnogo se ljudi nije vratilo iz prognanstva, industrija je ugasila svoje pogone, a oni koji su se vratili ili ostali nisu imali mogućnosti zaposlenja i stabilnih prihoda. Ipak, u zadnjih nekoliko godina Vareš doživljava svojevrsni procvat u smislu pojave turizma i sve veće zastupljenosti uslužnih djelatnosti, no mladi su ipak svjesni nedostataka koji su u Varešu prisutni. Obzirom na takvu situaciju, mladi se odlučuju na ostanak ili migriranje. Sukladno iskazima sugovornika, oni koji se odlučuju na ostanak ili povratak nakon migriranja su oni čije su obitelji i prijatelji ostali u Varešu te ne žele otići iz rodnog kraja, dok su obitelji i prijatelji onih koji se odlučuju na odlazak migrirali u druge destinacije, te su tamo zadovoljniji nego stanjem u kojem su živjeli u Varešu.

Nakon provedenog istraživanja, važno je zaključiti i neke nezaobilazne činjenice glede istoga. U knjizi *Case Study Research*, Robert K. Yin (2002) objašnjava kako studija slučaja, kao istraživačka metoda, dozvoljava istraživaču da zadrži holistički pristup i značajne karakteristike svakodnevnog života, kao što su životni ciklusi pojedinaca, organizacijski i upravljački postupci, međunarodni odnosi i slično (Yin, 2002:2, prev. aut.). Ipak, da bi se obuhvatila životna svakodnevica mladih koji trenutno migriraju, a koji se u Vareš trenutno

vraćaju uglavnom u ljetnim mjesecima, za vrijeme godišnjih odmora i praznika, istraživanje bi se jedino moglo odvijati u tom periodu. Istraživanje je bilo i djelomično isprekidano zbog drugih radnih obavezama istraživačice, no svakako ostavlja prostora za nadogradnju u budućnosti, te dopunu istraživačkim rezultatima i interpretacijama migracija unutar i izvan Bosne i Hercegovine.

Iako se Vareš na prvi pogled čini poprilično idiličnim i skladnim gradom, stvarnost je mnogo kompleksnija. Ratna događanja su ostavila veliki trag što na stanovništvu, kako na vizuri grada tako i na mogućnostima u privredi. Dok se pojavljuju malobrojna nova radna mjesta, uglavnom u turizmu i uslužnim djelatnostima, dio mladih ipak smatra kako svoje želje mogu ostvariti i svoje mjesto pronaći jedino u sredini većoj od Vareša. Možda je ovakav stav posljedica upravo njihovog prethodnog života u većim sredinama u kojima su se obrazovali, te sada smatraju kako Vareš nema dovoljno kapaciteta za ostvarenje njihovih želja.

8. Prilozi

8.1. Istraživački protokol

1. Sociodemografski podaci

- Kako se zovete? Koliko imate godina?
- Gdje ste se rodili?
- Gdje trenutno živite, koliko dugo?
- Jeste li ikada živjeli u drugom gradu/državi? Ako da, gdje, koliko dugo i zašto?

2. Obrazovno iskustvo

- Možete li mi reći koju ste srednju školu završili? Gdje?
- Jeste li nakon toga išli na fakultet?
- Ako da, što ste studirali i gdje?
- Zašto ste se odlučili upravo na taj studij? Koji su faktori utjecali na odabir smjera i mjesta studiranja?
- Kakvo je bilo vaše iskustvo življenja u gradu u kojem ste studirali?
  - Kakve su bile općenito mogućnosti, u smislu zaposlenja?
  - Možete li ukratko opisati svoju situaciju sa stanovanjem za vrijeme studija?
  - Kakve su bile cijene u mjestu u kojem ste studirali?
  - Kakve su bile mogućnosti za razonodu i općenito društveni život?
  - Kako biste opisali životno ozračje u gradu u kojem ste studirali?
- Koliko dugo ste studirali?
- Kako ste se osjećali po završetku studija?
  - Jeste li već imali viziju gdje biste mogli raditi? Kako ste se osjećali u vezi toga?

3. Radno iskustvo

- Jeste li radili za vrijeme studija?
  - Na kakvim poslovima?
  - Kako su bili plaćeni?
  - Jeste li se pronašli u nekom od tih poslova toliko da biste mogli reći da biste pristali to raditi nakon završetka studija?

- Koliko vam je trebalo dok ste pronašli posao nakon završetka studija?
- S kojim ste se poteškoćama susrećali tijekom ovog procesa?
- Što vam je bilo važno kod posla za koji ste se prijavljivali? Kakav ste posao željeli pronaći?
- Ispunjava li ovo radno mjesto vaše želje za samostalnošću, primjenom znanja stečenog tijekom studija, iskazivanjem kreativnosti i snalaženja...?
- Jeste li se zbog ovog posla vratili u svoje rodno mjesto ili preselili negdje drugdje?
  - Gdje i zašto?
  - Koji su faktori utjecali na vašu odluku?
  - Smatrate li da bi vam negdje drugdje bilo bolje (obzirom na plaću, društveni život, socijalnu situaciju i sigurnost i sl.)?

4. Push i pull faktori

- Što je ono što vas je „guralo“ iz mjesta u kojem živite, a što vas je „privlačilo“ u ono drugo?
- Je li vaša želja za odlaskom/ostankom bila potaknuta ekonomskom situacijom mjesta u kojem ste živjeli (niske plaće, nezaposlenost, nedostupnost obrazovanja...)?
- Je li vaša želja za odlaskom/ostankom bila potaknuta političkom situacijom mjesta u kojem ste živjeli (konflikti, nasilje, korupcija...)?
- Je li vaša želja za odlaskom/ostankom bila potaknuta socijalnom i kulturnom situacijom mjesta u kojem ste živjeli (diskriminacija prema religiji, etnicitetu...)?

8.2. Suglasnost za sudjelovanje u istraživanju

Suglasnost za sudjelovanje u istraživanju
u sklopu istraživanja u svrhu pisanja diplomskog rada na Diplomskom sveučilišnom studiju
sociologije (dvopredmetnom) Sveučilišta u Zadru

Ime sugovornika/ce: _____

Istraživač/ica: _____

1. Pristajem sudjelovati u istraživanju. Obaviješten/a sam o pojedinostima istraživanja i o njima posjedujem odgovarajuće pisane informacije.
2. Ovlašćujem istraživača/icu da koristi podatke dobivene putem intervjua.
3. Potvrđujem da:
  - a) Razumijem da je moje sudjelovanje dobrovoljno i da se mogu povući u bilo koje vrijeme bez navođenja razloga i bez ikakvih posljedica.
  - b) Podaci intervjua bit će korišteni isključivo u svrhu ovog istraživanja.
  - c) Povjerljivost podataka zajamčena mi je prema etičkim pravilima znanstvenog rada.
  - d) Obaviješten/a sam da će intervju biti sniman diktafonom i transkribiran.
  - e) Razumijem da nijedan dio razgovora koji će biti korišten za publikacije neće sadržavati podatke koji bi mogli ukazivati na moj identitet.
  - f) Razumijem da će podaci iz razgovora (transkripti i audio snimke) biti sigurno pohranjeni na primjeren način.

Potpis _____
(Sugovornik/ca)

Potpis: _____
(Istraživač/ica)

Mjesto i datum: _____

9. Literatura

- Ali, Rabia i Lifschultz, Lawrence (1994). „Why Bosnia?“, *Third World Quarterly*, 15 (3): 367-401.
- Čelebičić, Vanja (2016). „Čekanje i nada: život mladih u Bihaću nekad i danas“, *Holon*, 6 (1): 48-76.
- De Bont, Anke (2013). *To stay or not to stay? That's the question. The residential choice-making process of highly educated young people after graduation*. Tilburg: Tilburg University.
- Dilić, Edhem (1975). „Migracijske tendencije seoske omladine“, *Sociologija sela*, 13 (49/50): 54-67.
- Efendić, Adnan (2016). „Emigration intentions in a post-conflict environment: evidence from Bosnia and Herzegovina“, *Post-Communist Economies*, 28 (3): 335-352.
- Gabriel, Michelle (2006). „Youth Migration and Social Advancement: How Young People Manage Emerging Differences between Themselves and Their Hometown“, *Journal of Youth Studies*, 9 (1): 33-46.
- Halmi, Aleksandar (1996). *Kvalitativna metodologija u društvenim znanostima*. Zagreb: Pravni fakultet u Zagrebu.
- Ibreljić, Izet et al. (2006). *Migration Flows in Bosnia and Herzegovina after 1992*. Tuzla: Sveučilište u Tuzli.
- Ilišin, Vlasta, Bouillet, Dejana, Gvozdanović, Ana, Potočnik, Dunja (2013). *Mladi u vremenu krize*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu i Friedrich Ebert Stiftung.
- Ilišin, Vlasta i Radin, Furio (2007). *Mladi – problem ili resurs*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Kvedaraitė, Nida et al. (2015). „Research of Experience of Emigration for Employment and Education Purposes of Students“, *Engineering Economics*, 26 (2): 196-203.
- Lee, Everett S. (1966). „A Theory of Migration“, *Demography*, 3 (1): 47-57.
- Milas, Goran (2005). *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Organiściak-Krzykowska, Anna (2017). „The Determinants and the Size of International Migration in Central and Eastern Europe After 2004“, *Comparative Economic Research*, 20 (4): 159-178.
- Peračković, Krešimir i Rihtar, Stanko (2016). „Materijalizam kao društvena vrijednost i poticaj namjerama iseljavanja iz Hrvatske“, u: *Migracijske i etničke teme* 32 (3):295-317.

- Ramos, Raul i Suriñach, Jordi (2016). „A Gravity Model of Migration Between The ENC and The EU“, *Tijdschrift Voor Economische en Sociale Geografie*, 108 (1): 21-35.
- Yin, Robert K. (2003). *Case Study Research. Design and Methods*. London: SAGE Publications.
- Zimmermann, Klaus F. (1996). *European Migration: Push and Pull*. Washington D.C.: The World Bank.
- Žiga, Jusuf et al. (2015). *Studija o mladima u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Žuljić, Mijo (oko 1880.). Rukopis o narodnom životu i običajima vareškog kraja. Neobjavljen, pohranjen u HAZU.